

УДК 002.2(476)(091)(092)Скорина Ф.+316.7

НЕ ХАВАЦЦА АД ІСЦІНЫ: ДА СКАРЫНАЗНАЎСТВА БЕЗ ЗЫХОДНАЙ ЗАДАДЗЕНАСЦІ

І. А. ЧАРОТА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Выкладаецца абагулены погляд на сучаснае айчыннае скарызназнаўства, якое звывлася з мноствам адкрытых пытанняў; сярод іх тыя, што маюць вялікае значэнне і для жыццяпіснай факталогіі, і для вызначэння асноў светапогляду ўсходнеславянскага першадрукара (імя, веравызнанне, бліжэйшае асяроддзе, пэўныя этапы жыцця і інш.). Паказана, што асобныя з гэтых пытанняў беспадстаўна лічацца невырашальнымі, іншыя паспешліва запісваюцца ў разрад канчаткова вырашаных. Звернута ўвага на нававыяўленыя рукапісныя матэрыялы, паводле зместу якіх жыццё і дзейнасць Ф. Скарыны звязаны з малдаўскімі землямі, а таксама маюць непасрэднае дачыненне да гістарычных асоб Сербіі.

Ключавыя словы: Георгій Францыск Скарына; скарызназнаўства; кнігадрукаванне; стэрэатыпы; нявырашаныя пытанні; імя; веравызнанне; пераклад; новыя звесткі ў выяўленых рукапісах; малдаўская лінія жыццяпісу; *Dacia*; ісціна.

НЕ ПРЯТАТЬСЯ ОТ ИСТИНЫ: К СКОРИНОВЕДЕНИЮ БЕЗ ИСХОДНОЙ ЗАДАННОСТИ

И. А. ЧАРОТА¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Представлен обобщенный взгляд на современное отечественное скориноведение, которое свывилось с множеством открытых вопросов; среди них те, которые имеют большое значение и для жизнеописательной фактологии, и для определения основ мировоззрения восточнославянского первопечатника (имя, вероисповедание, ближайшее окружение, определенные этапы жизни и др.). Показано, что отдельные из этих вопросов беспричинно считаются нерешаемыми, а другие спешно записываются в разряд окончательно решенных. Обращено внимание на рукописные материалы, согласно содержанию которых жизнь и деятельность Ф. Скорины связаны с молдавскими землями, а также имеют непосредственное отношение к историческим личностям Сербии.

Ключевые слова: Георгий Франциск Скорина; скориноведение; книгопечатание; стереотипы; нерешенные вопросы; имя; вероисповедание; перевод; новые сведения в найденных рукописях; молдавская линия жизнеописания; *Dacia*; истина.

Образец цитирования:

Чарота І. А. Не хавацца ад ісціны: да скарызназнаўства без зыходнай зададзенасці // Журн. Беларус. гос. ун-та. Социология. 2017. № 3. С. 75–83.

For citation:

Charota I. A. Not hide from the truth: to skorynology without task orientation. *J. Belarus. State Univ. Sociol.* 2017. No. 3. P. 75–83 (in Belarus.).

Автор:

Иван Алексеевич Чарота – доктор филологических наук, профессор; заведующий кафедрой славянских литератур филологического факультета.

Author:

Ivan A. Charota, doctor of science (philology), full professor; head of the department of Slavic literatures, faculty of philology.
ivancharota@mail.ru

NOT HIDE FROM THE TRUTH: TO SKORYNOLOGY WITHOUT TASK ORIENTATION

I. A. CHAROTA^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

Suggested is a generalized view of modern domestic Skorynology (Skoryna studies) that is habituated to a lot of open questions; among them are those that are of great importance for both describing the life and determining the foundations of the worldview of the East Slavic printer (name, religion, nearest environment, certain stages of life, etc.). It is shown that some of these issues are considered unreasonably as unsolvable, and some are hurriedly classed as finally solved. Attention is drawn to newly found handwritten materials, certifying that the life and activities of Skoryna are connected with the Moldovan lands and directly related to some historical personalities of Serbia.

Key words: Georgy Francisk Skoryna; Scorynology; book-printing; stereotypes; unsolved issues; name; religion; translation; new information in manuscripts; *Moldavian* line of biography; *Dacia*; truth.

Да 500-годдзя беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання наша краіна падрыхтавалася годна, з адпаведным пяцівекавому юбілею размахам, які забяспечаны рознабаковай падтрымкай улад усіх узроўняў і знаходзіць водгук грамадскасці. Так што ёсць сур'ёзныя падставы ганарыцца многімі запланаванымі і ўжо здзейсненымі справамі. Не бачаць і не цэняць гэтага хіба што сляпыя ці тыя, каму такое зусім не па душы.

Бадай, гэта не азначае, што нам застаецца ўжо толькі трымфаваць, як мага пафасней абвясчаючы свету пра свае высокія дасягненні. Як заўжды, пры ацэнках вынікаў больш карысці ад здаровага скепсісу і самакрытычнага погляду на зробленае. Асабліва гэта датычыцца стану даследаванняў жыцця і (вы)творчай дзейнасці галоўнага віноўніка ўрачыстасцей – Георгія Францыска Скарыны. А тут у нас, як ні старайся ацэньваць паблагліва, справы далёкія ад ідэальнасці, перспектывы таксама цьмяныя.

Каб пазбегнуць абвінавачванняў у залішняй прыдзірлівасці, мусім адразу ўдакладніць: хоць і не маем гонару належаць непасрэдна да карпарацыі прафесійных скарыназнаўцаў, галіну іх даследаванняў успрымаем як адну з самых прыярытэтных і, адпаведна, паказальных для айчынай гуманітарнай навукі. Таму адказнасць за ўсе прабелы і недахопы ў гэтай навуковай сферы мы зусім не схільны спісваць толькі на вузкае кола задзейнічаных спецыялістаў. У нашым разуменні пэўная доля віны ляжыць на ўсіх вучоных-гуманітарных, на аўтары артыкула ў тым ліку. Якраз гэта вымушае ўсіх нас цяпер, калі маем гістарычную прывілею быць удзельнікамі паўтысячагадовага юбілею, максімальна мабілізаваць наяўныя сілы і рэсурсы, а перш за ўсё праявіць традыцыйныя для беларусаў памяркоўнасць і абачлівасць, якімі прадугледжваецца і згаданая вышэй самакрытычнасць.

Як ні прыкра, усё ж такі нельга не прызнаць, што ў вялікім корпусе нашага скарыназнаўства

замацавалася недапушчальна многа аздобленых вольнай белетрызацыяй стэрэатыпаў, якія па сваёй прыродзе супярэчаць асноўным навуковым прынцыпам, аднак чамусьці сталі для нас апорнымі і нават незаменнымі. Ужо хіба што толькі прадстаўнікі найстарэйшага пакалення помняць, калі гэта сфера ўзбагачалася істотнымі знаходкамі і адкрыццямі, калі ўводзіліся ў зварот невядомыя раней дакументальныя матэрыялы, калі на падставах сур'ёзнага абмеркавання прымаліся новыя вывераныя звесткі, калі наогул праходзілі плённыя навуковыя дыскусіі... А масавы друк тым часам распаўсюджвае нешта ў жанры аповедаў-дэтэктываў [1]. І гэта не выпадкова, бо нават пры асэнсаванні факталагічнай асновы жыццяпісу Ф. Скарыны ў нас паводле даўняй завядзёнкі празмерна частотнымі сталі тыя мадальныя словы і выразы, якімі выказваюцца не больш чым здагадкі і дапушчэнні: *магчыма, верагодна, напэўна, відаць, хутчэй за ўсё, трэба меркаваць, можна дапусціць...* На вялікі жаль, менавіта так мы прывыклі асвятляць пытанні, якія патрабуюць максімальнай дакладнасці і выверанасці. Яшчэ менш бясспрэчнага можна знайсці ў тых меркаваннях, што залежаць ад гэтак інтэрпрэтаванай факталогіі. Як правіла, зноў жа па завядзёнцы яны трымаюцца хіба што на адсылках да папярэднікаў, у якіх знойдзены сугучныя погляды: *пагаджаючыся з Х, паводле слушнага меркавання У, як адназначна лічыў Z...*

Даводзіцца канстатаваць, што ў нас дагэтуль адкрытымі, канчаткова не высветленымі, а то і проста забытымі застаюцца практычна ўсе галоўныя пытанні, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Ф. Скарыны: гады нараджэння і смерці, веравызнанне, сапраўднае хроснае імя, бліжэйшае асяроддзе, асноўныя мэты жыцця і здзяйснення спраў, кола прафесійных інтарэсаў і змест канкрэтнай дзейнасці, прызначэнне выдадзеных кніг, сутнасць перакладчыцкай (ці ўкладальніцкай) працы, мова выдадзеных, перакладзеных і асабістых твораў,

месцы пражывання і шляхі падарожжаў, вызначальныя сувязі з айчыннымі і замежнымі дзеячамі свайго часу і г. д. Як прызнавалі нават самыя актыўныя скарызнаўцы, утварыліся вялікія напластаванні фактычных памылак [2, с. 39], якія ледзь не цалкам пакрылі рэальныя факты. Асабліва кідаецца ў вочы вось якая небяспечная тэндэнцыя: свае сучасныя ўяўленні пра грамадства, культуру, веру і духоўнасць, пісьменства, мову, навуку, царкву і ўсё астатняе пераносіць на рэальнасць паўтысячагадовай даўнасці, пераладжваючы яе, тую рэальнасць, паводле навачасных капылоў, а пры гэтым яшчэ і вульгарна актуалізуючы. Прыклады такіх скажэнняў нават пералічыць немагчыма. І ўсе яны абраслі вытворнымі стэрэатыпамі новага часу, якія звычайна падтрымліваліся не менш стэрэатыпнымі тлумачэннямі, у тым ліку і катэгарычна непрымальнымі для навукі: тое, што не адпавядае нашаму разуменню, абвешчаць памылкамі даўнішніх храністаў, пісараў, гравёраў і друкароў... Само сабой зразумела, што сучасных апанентаў таксама.

Такім чынам, мы самахоць зрабілі праблематычным нават прачытанне шэрагу важных для навуковага скарызнаўства дакументаў, не кажучы ўжо пра іх інтэрпрэтаванне. Прычым ледзь не ўсе гэтыя праблемы сталі глыбакадумна падаваць як цяжка-вырашальныя ці невырашальныя ў прынцыпе. Каб належным чынам разгледзець перспектывнасць такога становішча, дазволім сабе згадаць адзін надзвычай павучальны прыклад з асабістага досведу. Аўтар гэтага матэрыялу, сустрэўшыся з калегам, славацкім прафесарам матэматыкі, якога даўно не бачыў, папытаўся ў яго пра справы і пачуў у адказ, што някепска, у прыватнасці яго выхаванцы-студэнты на прэстыжнай міжнароднай алімпіядзе атрымалі першыя прэміі за рашэнне своеасаблівай задачы. Аўтар, натуральна, павіншаваў калегу. Той удакладніў, што яго заслуга тут зусім сціплая: проста ён сваіх студэнтаў не папярэджваў, што гэту задачу рашаць няма сэнсу, паколькі агульнапрынята, быццам рашыць яе немагчыма. І студэнты, зыходна не ведаючы пра перашкоду, адолелі яе. А вось у нас усё наадварот. Чамусьці трэба сцвярджаць або нават прыдумляць, быццам бы мы маем справу з невырашальнымі задачамі, тады як у сапраўднасці нам свет засяцаць згаданыя вышэй стэрэатыпы, якія намі самімі шырока распаўсюджаны і даволі трывала замацаваны.

Якраз пад іх уздзеяннем з публікацыі ў публікацыю пераносіцца адны і тыя ж звесткі, большасць якіх даўно, калі не ад самага запачаткавання беларускага скарызнаўства, патрабуе сур'ёзнай праверкі і ўдакладнення. Хоць бы таму ўжо, што яны не здольны вытрымліваць праверкі нават элементарнай логікай. Так, звернем увагу на самую што ні ёсць відавочную алагічнасць

у замацаванай сучаснымі скарызнаўцамі базавай (!) інфармацыі, якую звычайна не прапускаюць школьнікі і студэнты, задаючы элементарныя (нявырашаныя!) пытанні: «Чаму ж гэта слыннага палачаніна без ніякіх агаворак называюць Францыскам, калі імя яго бацькі – Лука, брата – Іван, сына – Сімяон, пляменніка – Раман, сваякоў – Яўхім і Сава, Васка і Еска?... Дык выходзіць жа, што ён не з сям'і Скарынаў, не гэтага роду?!» Сапраўды, атрымліваецца, што Ф. Скарына зусім не з таго «дворышча, што в замьку Полацком суть», што ён ніяк не праваслаўны па хрышчэнні, бо спамянёнае «дварышча» знаходзілася побач з Сафійскім саборам... Праўда, пакуль яшчэ ніхто не даказаў, што ў Полацку на момант нараджэння сына Лукі былі такія храмы, у якіх бы пры хрышчэнні будучаму ўсходнеславянскаму першадрукару далі імя Францыск (якраз яно было не адзін раз выкарыстана самім Ф. Скарынай у выданнях і прысутнічае ў афіцыйных дакументах таго часу – факт, які няма падстаў аспрэчваць; патрэбна высветліць і пераканаўча абгрунтаваць, чаму адбылося так, а не інакш). А самім па сабе названым фактам ніяк не можа адмаўляцца абавязковая наяўнасць хроснага імені, несумненна іншага. Дык чаму ж гэта імя адабрана і за апошнія часы дарэшты выкасавана? З якіх жа прычын яго цяпер нават згадваць перасталі і выкарыстанне яго ўспрымаецца як нейкі маркер або дрымучай недасведчанасці, або дэманстрацыі нязгоды з курсам «перадавой навукі», прыярытэты якой абумоўлены заходне-еўрапейскай арыентацыяй?

Прыкладна тое ж самае можна сказаць пра асвятленне ролі праваслаўнага асяроддзя ў жыцці нашага славутага земляка. І яно затушавана, пакрыта імглою амаль цалкам, так, што зусім не праглядаецца. Апошнім часам непараўнальна большую ўвагу прыцягваюць дзеячы «заканадаўчай» Еўропы: Іаган Гутэнберг, Леон Батыста Альберці, Эразм Ратэрдамскі, Мікалай Кузанскі, Джавані Піка дэла Мірандала, Марсіліа Фічына, Швайпальт Фіэль, Філіп фон Хохенхайм (Парацэльс), а яшчэ Ян Аміцынус, Ян Гус, Ян Існер, Ян Камп, Мікалай Капернік, Іеранім Пажскі, Прымаж Трубар, Эразм Вітэлій, Андрэй Волан, Станіслаvas Рапаліёніс... Што ж, і гэта цалкам дарэчы. Але хіба не мае прыярытэтнасці грунтоўнае асэнсаванне ролі асоб з асяроддзя блізкага, тых, хто меў непасрэднае дачыненне да Скарынавых спраў. А так – усё ж такі тэндэнцыя, якую нельга не заўважыць. Дзіўна, чаму энцыклапедычны даведнік «Францыск Скарына і яго час» (1988) не змяшчае нават упамінавання – вельмі істотнага для рэканструкцыі падрабязнага жыццяпісу – пра тое, што «воевода троцкій, гетман наш, староста брян(лавский) и вениц(кий) Князь Константин Иванович Острожский» прысутнічаў у ліку тых, з каго складалася

«панове рада» пры станоўчым вырашэнні судом маёмаснай справы «о дом в месте Виленском». Як-ніяк, а ў гэтым дакуменце з рэдкай для скарыназнаўчых матэрыялаў канкрэтнасцю засведчана, што там і тады «доктор Францышко от жоны своее молвил и поклал... выпис с книг права гайного...» [2, с. 91–92]. Хоць сам дакумент у даведніку змешчаны, і артыкул пра князя Астрожскага, без згадкі пра яго непасрэднае дачыненне да лёсу Ф. Скарыны, таксама.

Ці возьмем, напрыклад, іншую інфармацыю, якая пакуль што не выклікала ні асаблівых пярэчанняў, ні ўдакладненняў, хоць яе паўтараюць безліч разоў у якасці адназначнай без належнага абгрунтавання. Датчыцца гэта Скарынавых спраў як перакладчыка. Многія з тых, хто закранаў гэты аспект, безапеляцыйна і амаль бяздоказна выказваюць меркаванне пра тое, што Ф. Скарына пераклаў, а не толькі выдаў усе кнігі Старога Запавету. Між тым не лішне было б разважыць або хоць неяк прыкінуць, колькі ж часу патрабавалася на такія пераклад і на які перыяд вядомага нам жыццяпісу Ф. Скарыны гэты час прыпадае. Тут не лішне яшчэ ўдакладніць, што гаворка ідзе пра пераклад не абы-якіх тэкстаў, а Свяшчэннага Пісання! Каб хоць неяк наблізіцца да разумення сутнасці рэчаў, параўнаем: падобную працу «семдзсят талкоўнікаў» выконвалі на працягу III–II стст. да Нараджэння Хрыстова; Іеранімам Стрыдонскім (невядома, ці аднаасобна) у IV–V стст. пасля Нараджэння Хрыстова лацінскі пераклад Старога Запавету здзяйсняўся каля 15 гадоў; Скарынаў сучаснік Марцін Лютэр (мяркуючы па ўсім, з памочнікамі) на нямецкую мову перакладаў Стары Запавет не менш за дзесяць гадоў... А наш сьлінны зямляк мог выканаць гэтую выключна складаную і аб'ёмную працу па перакладзе за дзіўна кароткі час? Акрамя таго, ён сам, як мы звычайна сцвярджаем, здолеў напісаць вялікі шэраг прадмоў і пасляслоўяў, да таго ж адзінаасобна выканаць свой сьлінны партрэт, шматлікія гравюры і многае іншае? Ды ўсё гэта, як у нас пішацца, паралельна з вучобай і самаадданым павышэннем навуковай кваліфікацыі, а ў дадатак і з лекарскай практыкай, мастацкай творчасцю, друкарска-прадпрыемальніцкімі справамі? Уласна, нявыверанасць закранутай інфармацыі спалучаецца яшчэ з адным пытаннем, таксама вельмі забытым: што паслужыла арыгіналам для перакладу (пісьмовы звод ці друкаванае выданне), г. зн. з якой канкрэтна мовы і на якую перакладаў наш Ф. Ска-

рына? Карэктнага адказу на яго так і няма. Ёсць толькі адвольныя, міфалагізаваныя версіі.

Для многіх некарэктнасцей, як правіла, знаходзяцца апраўданні. Часткова зразумелыя. Скажам, нікуды ж цяпер нам не дзецца ад таго, што ў свой час усё падпарадкоўвалася ідэалогіі атэізму і пэўныя тэмы аказваліся пад забаронай або асвятляліся ў адпаведнасці з ваяўніча атэістычнымі ўстаноўкамі. Навуковыя кадры, натуральна, фарміраваліся і выходзілі пад тым жа ўплывам. Аднак дырэктывнай ідэалагічнай лініяй савецкага перыяду тлумачыцца далёка не ўсё. Скажам, праваслаўнасць Ф. Скарыны паводле паходжання і хрышчэння прызнавалася як да Кастрычніцкай рэвалюцыі (такой думкі прытрымліваліся А. Віктараў, П. Уладзіміраў, Я. Карскі, М. Круповіч, А. Петрушэвіч, А. Ярушэвіч), так і пасля яе, ажно да самай перабудовы і цяперашняга часу (А. Флароўскі, В. Зайцаў, В. Чапко, М. Прашковіч, У. Анічэнка, В. Дышыневіч, У. Агіевіч, прот. М. Уляхін, прот. С. Гардун). Што ж датычыцца хроснага імені Георгій (нароўні з другім – Францыск), то яно было вернута якраз у савецкі час, пасля Вялікай Айчыннай вайны, а ў 1967 г. спецыяльнай пастановай бюро Аддзялення грамадскіх навук АН БССР нават «узаконена»¹. Аднак потым, у часы перабудовы, зноў адабрана. Не інакш, падзейнічала інерцыя прыцягнення да чарговай «перадавой» ідэалогіі, выявіўшы неадольныя схільнасці носьбітаў. Добра яшчэ, што імя Георгій засталася ў многіх творах літаратуры і назвах твораў выяўленчага мастацтва. Між тым не пакінуты нават асабліва значны напамін – подпіс на помніку ў родным Полацку аўтарства А. Глебава. Многія навукоўцы з такім стаўленнем да імені рашуча не пагаджаліся. Як жорсткую несправядлівасць такую тэндэнцыю ўспрыняў, напрыклад, У. Агіевіч, адзін з самых адданых скарыназнаўству даследчыкаў канца XX – пачатку XXI ст. Ён спрабаваў, дзе толькі мог, супрацьстаяць гэтаму, у прыватнасці захаваўся яго афіцыйны зварот па дапамогу да Мітрапаліта Філарэта². А галоўным сродкам змагання для даследчыка былі артыкулы і кнігі, якія ён, заўзяты палеміст, няўменна прысвячаў самым значным калізіям у сферы скарыназнаўства³. Працы У. Агіевіча змяшчалі скрупулёзны разбор забытых момантаў, а таксама абгрунтаванне магчымасцей зняць пытанні, якія беспадстаўна залічваюцца ў разрад спрэчных або зусім невырашальных. У сувязі з канкрэтным прадметам нашага абмеркавання асаблівай

¹Дарэчы, у зборніку «450 год беларускага кнігадрукавання» (Мінск, 1968) гэта імя выкарыстоўвалася фактычна ў кожным матэрыяле. Напрыклад, на с. 0, 6, 9, 40, 70, 179, 195, 213, 229, 245, 248, 305, 359, 373, 387, 412, 429; з падкрэсленай адназначнасцю яно ўжыта аўтарытэтным медыявістам А. Коршунавым («Георгій Лукіч Скарына», с. 248).

²Аўтэнтычная копія ліста захоўваецца ў асабістым архіве аўтара публікацыі.

³Агіевіч У. У. Якое было імя ў Скарыны? // *Przegląd prawosławny*. 1992. № 11(89) S. 17–18 ; Агіевіч У. У. Хто такі быў Скарына? // *Голас часу* (Лондан). 1993. № 27(6). С. 2–10 ; Агіевіч У. У. Невядомы Скарына... ці неўсвядомлены? // *Весн. Акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук*. 1995. № 4. С. 23–31; Агіевіч У. У. Імя і справа Скарыны. У чых руках спадчына. Мінск, 2002 ; Агіевіч У. У. Еці і фаліянты // *Літ. і мастацтва*. 2012. 20 студз. С. 7.

увагі заслугоўвае яго кніга «Імя і справа Скарыны. У чыіх руках спадчына» (2002). Ды паколькі выказанае там сутнасна разыходзілася з многім, што стала дамінаваць у поглядах пераважнай большасці скарыназнаўцаў, яно не прымалася і не прымаецца. На наш погляд, цяпер вельмі карысна было б вярнуць працы У. Агіевіча ў актыўны ўжытак і прачытаць іх уважліва, без забабонаў. Канешне, з належнай крытычнасцю.

Варта адзначыць, хоць мімаходам, што зусім не выпадкова намі быў прыгаданы зварот У. Агіевіча да праваслаўнай царквы. Яе пазіцыя ў многіх пытаннях скарыназнаўства павінна па меншай меры прымацца да ведама, а не суправаджацца «лукавымі» пярэчаннямі, разлічанымі на сучасную секулярызаваную свядомасць: маўляў, Ф. Скарына сваёй дзейнасцю засведчыў талерантнасць да ўсіх канфесій, а вось Руская праваслаўная царква да яго выданняў паставілася варожа, таму цяпер прывязваць яго да традыцый гэтай царквы няправільна... Кіруючыся такой логікай, гэтаксама няправільна прывязваць яго і да ўсіх духоўна-культурных традыцый роду і народа, у тым ліку да карэннай (бела)рускасці, да славянскасці... І мала што мяняюць тут агаворкі, быццам бы гэта робіцца дзеля перасцярогі, распаўсюджваецца на ўсе канфесіі, бо кожная з іх можа цягнуць коўдру на сябе. Што ж, можа. Але не павінна – Бога баючыся. А вось канкрэтныя перадумовы і акалічнасці выдання рэлігійных кніг без уліку рэлігіі – як вызначальнага чынніка – у самім падыходзе да гэтай з'явы разглядаць нельга. Проста немагчыма паводле азначэння. Гэтаксама, як тэмпературу хворага чалавека немагчыма дакладна вызначыць без медыцынскага тэрмометра. Хіба што пры дапушчэнні, што можна ўспрымаць развіццё чалавечага арганізма ў паняццях развіцця амёбы. Але ж тады грош цана такому ўспрымання і разуменню... Думаецца, надыйшла пара выпрацаваць аб'ектывны погляд на Ф. Скарыну, пераадольваючы як савецкае бязбожніцтва, так і постсавецкую псеўдталерантную секулярнасць, не прымаючы напавер стэрэатыпаў, якую б ступень распаўсюджанасці яны ні мелі. І вядома, прыйшоў час не баяцца папоўніць новае выданне даведніка шматаспектным артыкулам «Рэлігія» ці «Веравызнанне», адсутнасць якога надта ж кідаецца ў вочы.

Зразумела, усе навацыі таксама павінны як след ўзважвацца, вывярацца, суправаджацца навуковымі дыскусіямі з належнай аргументацыяй. Нават тады, калі яны зусім неспадзяваныя. А ў скарыназнаўстве такімі лічыць можна ледзь не ўсе звесткі, якія супярэчаць уведзеным ва ўжытак раней.

Якраз на такія сапраўды неспадзяваны для нашага скарыназнаўства матэрыялы і хацелася б звярнуць увагу, і якраз дзеля гэтага давалося

папярэдне выкладаць сваё бачанне стану нашых агульных ведаў пра Ф. Скарыну.

А тут – цэлая гісторыя.

У 2014 г. на святкаванні Дня беларускага пісьменства і друку да мяне прыехаў русін з Малдавіі – Юрый Васільевіч Іваноў. Знаёмства з ім адбылося яшчэ напярэдадні свята падчас круглага стала замежных пісьменнікаў. І на працягу трох дзён, сумесна праведзеных у Мінску і Заслаўі, я хадзіў літаральна ашаломлены: даследчыку ў спадчыну дасталіся ўнікальныя талкавінскія (?) рукапісы, якія змяшчаюць дакладныя звесткі пра знаходжанне на землях сучаснай Малдавіі нашага земляка – кнігадрукара Юргі(!) Скарыны Полацкага... Шчыра прызнацца, пачутаму цяжка было паверыць. Праўда, улічваючы тое, што ў аповедзе новага знаёмага як аб'екты ўвагі, акрамя Ф. Скарыны, фігуравалі таксама прападобная Еўфрасіння, ігумення Полацкая, і Усяслаў Чарадзеі, князь Полацкі, я вырашыў пазнаёміць госьця з епіскапам Веніямінам, які на той час быў старшынёю выдавецкага аддзела Беларускай праваслаўнай царквы і вікарыем Мінскай епархіі, прымаў чынны ўдзел у святочных мерапрыемствах і прысутнічаў на ўрачыстасцях у Заслаўі. Прадстаўляючы Ю. Іванова, я сцісла пераказаў асноўны змест яго сенсацыйнай інфармацыі. Як няцяжка было заўважыць, уладку яна таксама вельмі зацікавіла. Аднак, мяркуючы па ўсім, і ў шаноўнага епіскапа не складвалася адчуванне, што ўсё гэта праўда. У мяне яго дакладна не было. Натуральна, пачутае пра Ф. Скарыну я ўвесь час стараўся звязваць, суадносіць з вядомым раней. Ды нічога не атрымлівалася – новыя звесткі так і заставаліся ў прасторы неверагоднага. А сумненні награвашчваліся чым далей, тым больш. У прыватнасці, моцна бянэжыла тое, што вызначальнымі асобамі ў лёсе Ф. Скарыны, паводле аповедаў Ю. Іванова, аказваліся прадстаўнікі роду сербскіх уладароў Бранкавічаў. Справа ў тым, што яго заснавальніку, Вуку Бранкавічу, эпічная свядомасць сербаў прыпісвала здрадніцтва ў славяннай Косаўскай бітве і такі зняслаўлены вобраз данесла праз стагоддзі. Уласна, гістарыяграфічныя пацвярджэнні здрады адсутнічаюць, да таго ж пазней з гэтага роду выйшлі святыя кананізаваныя асобы. Ды, як казаў паэт, а ўсё ж, усё ж, усё ж... Між тым, цэлыя тры дні абмяркоўваючы сумнеўныя моманты ў сюжэтах пакуль што фата-марганічных для нас рукапісаў, я вырашыў усё ж такі зблізіцца з калегам-русінам. І ў рэшце рэшт мы абмяняліся адрасамі, дамовіўшыся разам папрацаваць над матэрыяламі, уладальнікам якіх ён з'яўляецца.

Юрый Васільевіч аказаўся даволі актыўным карэспандэнтам: прысылаў свае друкаваныя і падрыхтаваныя да друку матэрыялы па гісторыі роду і роднага краю, нататкі пра талкавінскую міфалогію. Дзякуючы ім я ў дадатак да чутага вусна пашырыў уяўленні пра зусім невядомае

раней талкавінства. Прыняў да ведама, што гэта славянская духоўна-культурная традыцыя, якая зарадзілася ў глыбінях вякоў і працягнулася аж да сярэдзіны XX ст., праўда, пад уздзеяннем розных акалічнасцей стала замкнёнай, амаль таемнай. А цяпер яна знікае, бо фактычна на дадзены момант Ю. Іваноў з'яўляецца адзіным дасведчаным яе носьбітам. Зразумела, гэта падкідвала дадатковыя сумненні: такія вось дзіўны збег умоў і абставін... Аднак разам з Юрыем Васільевічам мы шчыра шкадавалі, што канкрэтная сутнасць і гістарычнае значэнне талкавінства так і застаюцца неадследзванымі. У прыватнасці, толькі з публікацыяй Ю. Іванова можна даведацца, што яно адыграла выключна важную ролю ў жыцці русінаў Малдавіі: пашырала асвету, захоўвала ўсведамленне славянскага адзінства, у тым ліку выразна фіксавала і беларускі вектар. Пэўныя звесткі пра талкавінства сапраўды ўражвалі. Правяраць іх дакладнасць мы не мелі часу, таму прынялі на веру, што талкавіны згадваюцца яшчэ слаўным летапісцам Нестарам і ананімным аўтарам «Слова пра паход Ігараў», што ў этымалогіі самога гэтага наймення прысутнічаюць, верагодней за ўсё, значэнні русінскіх слоў «толк» і «толока» (месца сходак, веча)...

Між тым наша супрацоўніцтва перарвала мая хвароба, сур'ёзная аперацыя і працяглая рэабілітацыя. Але як толькі я вярнуўся ў працоўную каляіну, адразу прапанаваў малдаўскаму калегу засяродзіцца на «талкавінскай Скарыніі» – даць уводныя, агульнаазнамяляльныя звесткі пра тыя рукапісы, якія дасталіся яму ў спадчыну; для нашай працы зрабіць копіі самых важных старонак і адпаведныя выпіскі; а паколькі іх мова наўрад ці даступна цяперашняму чытачу, то перакласці адпаведныя месцы тэкстаў на сучасную рускую мову... Даволі хутка Ю. Іваноў гэта выканаў і прыслаў замоўленае. Так у мяне апынуліся копіі трох старонак рукапісу і пераклад двух фрагментаў тэксту. Неабходна было іх асэнсаваць, а галоўнае – адолець недавер, усё яшчэ прысутны. Аб'ектыўны ён ці суб'ектыўны, гэта вызначыцца, спадзяюся, потым з дапамогай калектыўнага розуму. А цяпер стаіць задача – азнаёміць чытачоў з канкрэтнымі вынікамі здзейсненага супрацоўніцтва.

Перш за ўсё неабходна працытаваць гістарычна-крыніцазнаўчую даведку: «Гэтыя тэксты з часткай сямейнага архіва перайшлі мне ў спадчыну ў 1981 годзе ад майго дзеда па бацькоўскай лініі, жыхара сяла Нагараны Рышканскага раёна Малдаўскай ССР Іванова Васіля Канстанцінавіча (1906–1980). У сваю чаргу, да В. К. Іванова архіў перайшоў як спадчына ў пачатку 30-х гадоў мінулага стагоддзя ад яго бацькі Іванова Канстанціна Цімафеевіча (1881–1933) і дзеда па мацярынскай лініі Ратара Якава Дзмітрыевіча (1851–1930), жыхароў сяла На-

гараны Бельцкага ўезда Бесарабскай губерні. Архіў з'яўляўся родавым, належаў вялікім талкавінам Малдавіі, назапашваючыся на працягу многіх гадоў і стагоддзяў. Я. Д. Ратар і К. Т. Іваноў былі апошнімі вялікімі талкавінамі Малдаўскай зямлі».

Разгледзім дасланыя копіі.

Копія 1. Гэта пярэдні бок ліста. Тут з некалькіх выяў скампанавана цэлая карціна. Галоўнымі з'яўляюцца профільныя фігуры двух мужчын на аднолькавых крэслах, адзін супраць другога, пад умоўным малюнкам сонца.

Злева з каронай на галаве – Вялікі Талкавін; справа ў шапцы з пярком – Ф. Скарына. Якраз гэта засведчылі надпісы над іх галоўкамі: «Вялікі Талкавін Цвердабой» і «Юрга Скарына Полацкі». Паміж двума названымі фігурамі намаляваны стос кніг (нельга вызначыць, друкаваныя ці рукапісныя) на невысокай падстаўцы. Дарэчы, у сэнсе напісанага трэба яшчэ разбірацца. Пераклад пакуль што ўдалося зрабіць толькі прыблізна. Але ў рамцы пад малюнкамі змешчаны прыкладна такі тэкст: «І былі Вялікія Гоны Вялікага Ра-Тата на Вялікую Капу ў чатырнаццаць тысяч пяцьсот дваццатым годзе Вялікіх Дароў. І прыбыў у Вялікія Расконы Нагараны да Вялікага Талкавіна Цвердабая ад гаспадара Вялікай Зямлі Малдаўскай і Суцаўскага і Сірэтскага краю Петруча Штэхвана (ава?) *вельмі*

Мал. 1. Копія старонкі рукапісу з выявай Юргі (Георгія) Скарыны

Fig. 1. The copy of the manuscript page with the image Jurga (Georgiy) Skaryna

ўмелы і дасведчаны майстар па друкаванні добрых кніг Юрга Скарына Полацкі¹».

Ю. Іваноў патлумачыў, што названая тут дата («у чатырнаццаць тысяч пяцьсот дваццатым годзе Вялікіх Дароў») паводле талкавінскага летазлічэння адпавядае 1542 г. ад Нараджэння Хрыстова.

Ёсць яшчэ надпіс у рамцы знізу: «Вялікая Зямля Вялікага Ра-Айца Горняга».

Копія 2. Адваротны бок таго ж ліста. У рамцы напісана: «Вялікая Чыра Сіняявая – гоны нашага Вялікага Ра-Айца на Капа Вялікая, бліскучая і яскравая».

А вось асноўны тэкст, які для нас мае асаблівую важнасць, паколькі ў ім паўтараецца Скарынава імя і, апроч гэтага, канкрэтна тлумачыцца прычына яго знаходжання на землях малдаўскіх: «І быў Юрга Скарына Полацкі ў Вялікай Сучаве і Зямлі Малдаўскай, паколькі запрасіла яго з Прагі Чэшскай добрая царыца (уладарка) Малдаўская Елена Сербская – любімая жонка вялікага ўладара (цара) і гаспадара Пятра Стэфанавіча. Бо дала яна сабе зарок (абяцанне, абет), што надрукуе прыгожыя і яскравыя пісанні пра сваіх вялікіх продкаў: Іаана Бранкавіча – вялікага ўладара і гаспадара Сербскага, пра яго вялікіх бацькоў – Стэфана Бранкавіча, вялікага ўладара і гаспадара Сербскага, і яго святыю жонку, вялікую ўладарку Ангеліну Сербскую, і пра ўвесь яе ўладарскі род (Бранкавічаў), які прынізілі і (на які) узвалі вялікі паклёп (ілжу), няпраўду і крыўду праклятыя і шалёныя туркі».

Наша супрацоўніцтва з Ю. Івановым атрымала працяг. У лютым гэтага года ён прыехаў на пісьменніцкі форум падчас Мінскага кніжнага кірмашу і прывёз арыгіналы тых тэкстаў, пра якія раскажам у пісаў. Такім чынам, у нас з'явілася магчымасць патрымаць іх у руках, пабачыць сваімі вачыма. У любым выпадку можам засведчыць, што гэта рукапіс, выкананы чорным і каляровымі грыфелямі на паперы, якая выглядае старой, але даўнасць яе паходжання без спецыяльнага аналізу вызначыць няпроста, вадзяныя знакі не заўважаюцца... Ды як бы ні было, паколькі хоць нешта ўдалося эмпірычна высветліць самому, то з'яўлялася ўжо маральнае права перадаваць іншым калі не вопыт, дык уражанні ад загадкавых рукапісаў. Што і было зроблена тройчы ў маі (на канферэнцыях у Шчучыне і Мінску). Калі «напоўнілася чуткамі зямля», многія знаёмыя сталі званіць і пры сустрэчах распытваць пра сенсацыйную знаходку. Вядома ж, хочацца назапасіць як мага больш доказаў яе сапраўднасці.

Жанр гэтай публікацыі не дазваляе грунтоўна разгледзець усё выяўленае, а тым больш разгорнута пракаментавать яго. Таму дазволім сабе пакуль што абмежавацца вытрымкамі з электронных пісем уладальніка такіх незвычайных матэрыялаў

Мал. 2. Копія старонкі рукапісу з тэкстам пра «малдаўскія справы» Юргі (Георгія) Скарыны

Fig. 2. The copy of the manuscript page concerning the «Moldavian activity» of Jurga (Georgiy) Skaryna

пасля наведвання ім Мінска ў лютым гэтага года: «Паспеў пакапацца ў архіве і знайшоў на дадзены момант яшчэ тры дакументы. Адзін – працяг размовы Скарыны з малдаўскай княгіняй Еленай Сербіянкай. Дарэчы, у ім гаворыцца пра перамогу сербаў на Косавым полі дзякуючы мужнасці самога Вука Бранкавіча і стойкасці яго воінаў. Другі – пра прыезд Скарыны ў 1520(!) годзе ў сталіцу Малдаўскага княства. Трэці – пра паспешнае бегства Юргі Лукі Францыска Скарыны Полацкага з Прагі ў Малдавію ў 1550 годзе...».

А яшчэ і такое: «Знайшоў звесткі пра смерць Скарыны ў сказанні (пакуль яшчэ не пераклаў); калі суадносіць з календаром паводле РХ (Нараджэння Хрыстова. – І. Ч.), адбылося гэта 22 верасня 1572 года ў цяперашніх Рышканах; прыблізна месца пахавання я ведаю, згодна з дакументам і тым, што паспеў у канцы 70-х паказаць мой дзед. Дарэчы, тады там быў прамавугольны камень-стол з надпісамі і знакам Скарыны – месяц, які закрывае сонца».

Апошні ліст Ю. Іванова як бы падагульняў вынікі яго пошукаў і змяшчаў наступнае: «Маецца шэсць лістоў талкавінскага летапісу пра знаходжанне

¹Тут і далей курсіў наш. – І. Ч.

і дзейнасць Скарыны ў Малдаўскім княстве ў 1520, 1542 і 1550 гадах. На дадзены момант мною выяўлены таксама восем лістоў талкавінскага сказання “Падарожжы Вялікага Юргі Полацкага па Вялікай Зямлі Траяна”. У іх гаворыцца пра дзейнасць Скарыны ў Малдавіі пасля 1550 года і да 22 верасня 1572 года, калі ён памёр. А яшчэ ў мяне ёсць некалькі дзясяткаў лістоў копій, мною ў свой час знятых з арыгіналаў, якія, па сведчаннях маіх родзічаў, былі надрукаваны Скарынай у Малдавіі <...>. Яны хоць і не арыгіналы, але ўзоры друкарскай работы Скарыны ў малдаўскі перыяд. Не адшуканы мною дагэтуль: 1. Сведчанне талкавінскіх летапісаў пра сустрэчу Скарыны і Івана Фёдарова, усходнерускага першадрукара, у сярэдніх вечных Расконах, незадоўга да смерці Скарыны. 2. Талкавінскае сказанне (????) пра падарожжы Скарыны на Усход, у Святую Зямлю, у Персію і ў Індыю! У пачатку 1980-х гадоў я іх трымаў у сваіх руках».

Зразумела, такая інфармацыя – нібы снег на галаву ў звыкла цёплым чэрвень ці ліпень. Таму паспрабуем растлумачыць сваё ўяўленне пра агульныя «метэаралагічныя ўмовы». А ў сувязі з гэтым дарэчы будзе нагадаць пра вядомае-такі раней. Праўда, не ўсімі заўважанае і належным чынам не ўлічанае. Нагадаем перш за ўсё для таго, каб упэўніцца, што матэрыялы, пра якія мы вядзем гаворку, – па прыродзе сваёй не містыфікаваны «краледворскі рукапіс» чэшскіх радалюбаў і не «расонскі ідал», створаны хітраватымі беларусамі...

А. Флароўскі, высокааўтарытэтны даследчык распаўсюджання спадчыны Ф. Скарыны, 50 гадоў таму падзяліўся сваімі развагамі вось якога зместу: «...Цяпер перад даследчыкамі Скарыны паўстала новая нечаканая задача – асэнсаваць і даследаваць новую знаходку, якая з’яўляецца пакуль што загадкай. Справа ў тым, што ў 1960 і 1962 гг. вучоным сталі даступнымі новыя, вельмі кароткія запісы аб Скарыне, у якіх ён называецца “secretaries regis Datie” або “Daciae”... Неабходна заўважыць, што мне яшчэ ў 1937 г. было вядома гэта абазначэнне Скарыны як сакратара караля “Дакіі” (“Daciae”, вяртынт “Datie” я не ведаў). Але мне тады было нязручна публікаваць гэты акт. Я чакаў, калі яго надрукуе тая асоба, якая яго першапачаткова выявіла. Справа ў тым, што неяк увосень 1937 г. прафесар Этора Ла Гата паказаў мне ў прафесарскай чытальні Карлава ўніверсітэта ў Празе рукапіс невялікага артыкула, які яму прапанаваў надрукаваць у часопісе “L’Europa Orientale”. Прафесар запытаў тады ў мяне, ці вядомы ў друку

прыведзеныя ў гэтым артыкуле падуанскія акты. Сярод тэкстаў, з якімі мне тут жа давялося бегла азнаёміцца, знаходзіўся раней незнаёмы тэкст з абазначэннем таго, што зараз нас цікавіць. Я меркаваў, што ў бліжэйшы час акт гэты будзе надрукаваны, таму ні ў адной з сваіх прац аб Скарыне 1938–1946 гг. не рабіў спасылкі на гэты цікавы дакумент, бо лічыў, што прыарытэт знайшоўшага матэрыял павінен быць захаваны. Акт гэты, аднак, настолькі прыцягнуў маю ўвагу, што я тады ж прыняў захады, каб навесці папярэднія даведкі для сябе асабіста і асэнсаваць выключна цікавую знаходку» [3, с. 428–430].

Знаходка сапраўды была цікавай, версія асэнсавання яе таксама. Ды, на жаль, і сама версія, і яе носьбіты, і назва часопіса, які прапаноўваў надрукаваць такі выключна цікавы матэрыял, з поля ўвагі скарыназнаўства зніклі, так ці інакш, іх мы не знаходзім ні ў энцыклапедычным даведніку, ні ў іншых выданнях.

А ў сувязі з матэрыяламі Ю. Іванова ўсё гэта не проста згадваецца, але і досыць лагічна ўвязваецца: Дакія (лац. *Dacia*) – правінцыя, далучаная Траянам да Рымскай імперыі на самым пачатку II ст. н. э. Яе межы – Прут, Ціса, Днестр, Дунай, Карпаты – ахоплівалі значную частку сучасных Румыніі і Малдовы, уключаючы і паўночна-заходнюю частку, пагранічную з Румыніяй, дзе знаходзіцца Рышканы, а таксама частку Сербіі... Хоць і няпроста, канцы ўсё ж такі сыходзяцца.

Звернем увагу на яшчэ адну акалічнасць, якая можа мець дачыненне да згаданай версіі: Валахія і Малдавія ў XVI ст. рэальна былі для сербаў тэрыторыяй, дзе развівалася іх выдавецкая справа, пра што сведчаць розныя факты, у тым ліку і апісаныя (праўда, без упэўненасці) аўтарытэтным скарыназнаўцам Я. Неміроўскім у сувязі з друкаром Макарыем [4]. А тут справа датычыцца надзвычай важнага аспекту: іераманах Макарый (другая палова XV ст. – пасля 1533 г.) – першы сербскі друкар, дзякуючы якому за два дзесяцігоддзі да першага Скарынавага выдання выйшлі «Октаіх», Трэбнік і Псалтыр у друкарні Црноевіча (Цеціне, 1493–1495), а пасля гэтага ён сышоў у Валахію, дзе ў 1507–1512 гг. надрукаваў яшчэ тры царкоўныя кнігі¹. На верагодныя сувязі выдавецкіх спраў Скарыны з Макарыем і Бажыдарам Вукавічам, а таксама з «тэрыторыяй сучаснай Румыніі і Малдовы» ўказвае таксама А. Наумаў – славіст міжнароднай вядомасці, прафесар Кракаўскага ўніверсітэта і Венецыянскага ўніверсітэта Ка-Фаскары, на цяперашні момант ці не самы аўтарытэтным скарыназнаўца Польшчы².

¹Гл.: Мала энцыклапедыя Прасвета. Четврто издање. Књ. 2. Београд, 1986. С. 552 ; Leksikon pisaca Jugoslavije. Knj. IV. Novi Sad, 1999. S. 37–39.

²Гл.: Сквозь века и расстояния [Электронны рэсурс] // СБ. Беларусь сегодня. URL: <https://www.sb.by/articles/skvoz-veka-i-rasstoyaniya.html/> (дата звароту: 26.08.2017) ; Naumow A. Czy język jest konfesyjny? – uwagi przy przekładaniu Franciszka Skoryny // Roczniki Humanistyczne. XLIII. 1995. Z. 7. S. 27–35 ; Naumow A. Doktor Franciszek Skoryna z Połocka jako cerkiewnosłowiński hymnograf // Wiara i historia / A. Naumow. Kraków, 1966. S. 81–96 ; Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma / oprac.: M. Walczak-Mikołajczakowa i A. Naumow. Gniezno, 2007.

Зрэшты, недавер да матэрыялаў, пра якія мы вялі гаворку, усё роўна будзе. Каб пазбавіцца ад яго, застаецца хіба што ўцямна адказаць на сакраментальнае пытанне: «А з якой карысці камусьці ў Малдове патрэбна было прысвойваць нашага Георгія Францыска Скарыну?»

Калі ж падагульняць сказанае, то само сабою згадваецца мудрае выслоўе: «Мы жывём у час, калі Ісціна ўжо не схавана ад людзей. Але цяпер людзі ад яе хаваюцца».

Таму ў завяршэнне хацелася б прапанаваць: давайце ад Ісціны не хавацца!

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Трэфілов С. Неожиданный Скорина: агент ВКЛ, дипломат и заключенный // Комс. правда в Белоруссии. 2017. 4 авг. С. 7.
2. Францыск Скарына : зб. матэрыялаў і дак. / прадм., укл., камент., паказ. В. І. Дарашкевіча. Мінск, 1988.
3. Флароўскі А. В. Scoriniana // 450 год беларускага кнігадрукавання / рэдкал.: К. К. Атраховіч [і інш.]. Мінск, 1968. С. 428–430.
4. Нёміроўскі Я. Л. Макарый (Macarie...); Макарый (Makaruje...) // Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / І. П. Шамякін (гал. рэд.). Мінск, 1988. С. 401–402.

References

1. Trefilov S. [The unexpected Scorina: the agent of diplomat and prisoner]. *Komsomol'skaya pravda v Belorussii*. 2017. 4 August. P. 7 (in Russ.).
2. Darashkevich V. I. (ed.). [Francysk Skaryna]. Minsk, 1988 (in Belarus.).
3. Flarowski A. V. [Scoriniana]. [450 god belaruskaga knigadrukavannja]. Minsk, 1968. P. 428–430 (in Belarus.).
4. Nemirowski Ja. L. [Makaryj (Macarie...); Makaryj (Makaruje...)]. [Francysk Skaryna i jago chas : jencykl. daved.]. Minsk, 1988. P. 401–402 (in Belarus.).

Артыкул пастуніў у рэдкалегію 20.08.2017.
Received by editorial board 20.08.2017.

P. S. 16 сентября Иван Алексеевич Чарота отметил 65-летие. Присоединяемся к многочисленным поздравлениям нашего постоянного автора. Восхищены, дорогой Иван Алексеевич, Вашим мужественным, смиренным служением родной Беларуси. Здоровья, удачи в делах праведных, творческих свершений и радости жизни на долгие годы!

Редколлегия